

Венцислав Каравълчев¹

ДИНАМИКА НА КОМУНИСТИЧЕСКИТЕ РЕПРЕСИИ НАД ЦЪРКВАТА СЛЕД ДЕВЕТОСЕПТЕМВРИЙСКИЯ ПРЕВРАТ

Abstract: Ventsislav Karavalchev, *Dynamics of the Communist Repressions against the Church after the Coup of September 9th, 1944*.

The article examines the relationship between the Communist regime in Bulgaria and the Bulgarian Orthodox Church following the coup of September 9, 1944. It highlights the repressive policies of the Communist government toward the Church, which aimed to subordinate and marginalize religion in public life. The measures employed by the Communists, directly borrowed from Russia, included the killing of priests, as well as physical and psychological repression and terror. In addition to these acts of terror, the government also implemented purely administrative measures that “legally” obstructed the normal functioning of the Church and its spiritual life.

Keywords: *Communist Repressions, Bulgarian Communists, Communist Persecutions against the Church, Modern History, Church and State Relationships*

Деветосептемврийският преврат през 1944 г. и наложената от окупационната съветска армия комунистическа диктатура в България и в страните от Източна Европа донасят на Църквата най-големите изпитания, страдания и жертви в цялата ѝ две хиляди годишна история. Време на плач и скърби, което Бог по милостта Си съкрати заради избраните, защото иначе *не би се спасила никоя плът* (срв. Мат. 24:22). В лицето на Църквата комунистическата власт интуитивно разпознава основен противник, който вече две хиляди

¹ MPhil по ислям и мюсюлмано-християнски отношения на Университета в Бирмингам и докторант по история на БПЦ в Богословския факултет при *Софийския университет „Св. Климент Охридски“* (бел. ред.).

години доказва своята сила и уникална жизнеспособност. Църквата е „идеологически враг“, способен да създава личности, изповядващи непреходни ценности, поради което такива хора трудно могат да бъдат поставени под контрол, не могат да бъдат нито купени, нито вербувани, защото виждат пред себе си лицето на Бога. Историята е съхранила спомен за много идеолози и лидери, които са излизали на историческата сцена с голяма сила и власт, но не след дълго са слизали от нея и са изчезвали, при това завинаги. Двехилядолетната непрекъсната история на Църквата в условията на най-различни режими е ярко свидетелство за това, че тя е непреходна. В периоди на големи изпитания, когато мнозина, дори повечето християни са отпаднали в едно или друго неортодоксално течение, е била достатъчна появата само на една личност, на един смел глас, за да се върнат отпадналите². Комунистическата власт осъзнава тази сила на Църквата и затова се нахвърля с нескрита ярост срещу нея. Тази агресия е съвсем открита през първите години след Деветосептемврийския преврат, а през следващите десетилетия репресиите на комунистическата власт спрямо БПЦ приемат друга форма, без това да означава, че атеистичната държава е променила отношението си към Църквата.

В началото ще направим една кратка периодизация на етапите в отношението на държавата към Църквата в България. Условно може да се говори за три основни периода, които съвпадат с някои от най-значимите събития или промени в живота на самата Българска православна църква³. Самите периоди могат вътрешно да бъдат

² Най-популярните и съответно най-красноречиви примери са делото на преп. Максим Изповедник и на св. Марк Ефески. По-подробно за тях виж например: Амвросий (Погодин), архимандрит, *Святой Марк Эфесский и Флорентинская уния*, Нью Йорк, 1963; *Maximus the Confessor and Georgia* (Mgaloblishvili, T. and L. Khoperi-aq ed.), Iberica Caucasia, vol.3, London, 2009.

³ Авторът се придържа към периодизацията, направена от М. Методиев в неговото сериозно изследване за БПЦ и комунистическата държавата в периода 1944-1989 г. Считаме, че разделянето на комунистическото управление на три основни периода има своята вътрешна логика и е обосновано. Считаме също, че би било още по-пунктуално, ако се въведе един четвърти период, започващ с 9.IX.1944 г. и завършващ с приемането на новата Конституция на България или със Закона за изповеданията... Както отбелязваме и в самия текст, всеки един основен период може да се раздели на множество подпериоди, които са белязани от интензитета на определени практики или от различни събития, значимостта на които оба-

разделени на подпериоди, които са обусловени от динамиката и интензитета на събитията, засягащи БПЦ⁴. Първият период, както ще видим по-надолу и върху който ще се спрем подробно, е доминиран от открит терор, и се характеризира с убийството на един православен митрополит, няколко архимандрити и десетки енорийски свещеници. Част от тези убийства са извършени без съд и без издадена присъда. Мнозина от убитите продължават да се водят безследно изчезнали. Други свещенослужители са съдени и убити от т.нар. „Народен съд“.⁵ Народният съд, освен че издава нови присъди има за цел да даде „законово“ основание на извършените вече престъпления от комунистите. Заедно с десетките убити свещенослужители в този период имаме и стотици свещеници, изпратени в трудови лагери, откъдето малцина се завръщат, а завърналите се са в такова окаяно здравословно състояние, че не след дълго умират⁶. През този период освен срещу БПЦ са организирани и показни процеси срещу лидерите на по-малките християнски деноминации на католици, униати, протестанти. Такива са организирани и срещу нехристиянските вероизповедания в страната. Тоест налице е опит да бъде насилствено заличен самият религиозен компонент на човешката личност, да се промени самата онтология на човешката природа.

Вълната на убийства достига своя връх в годините между 1944

че не е толкова голяма, че да даде основание за образуването на нов период. Виж по-подробно относно периодизацията: Методиев, М. *Между вярата и компромиса*, София, 2010, с. 10-11 .

⁴ Виж например вътрешното подразделение на първия период в книгата: Калканджиева, Д. *Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944–1953)*, Силистра, 2002. Тук е редно да кажем, че периодизацията на М. Методиев не се препокрива с тази на Д. Калканджиева, но това е поради факта, че изследователите слагат различен акцент на различните събития. Например един автор може да акцентира повече на църковните събития, които за него са с по-голяма тежест, а друг – повече на политическите събития, които имат отражение върху живота на Църквата.

⁵ По-подробно виж: Мешкова, П., Д. Шарланов, *Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд*, София, 1994.

⁶ В архивите има множество документи, които свидетелстват за нечовешките условия в лагерите и затворите, които за броени дни биха унищожили и най-здравия човешки организъм. Виж например: ЦДА, ф. 549, о.1, а.е. 55. Вж. също така: *Затвори и наказателни лагери*, Книга първа – Издание на Българското освободително движение, Париж, 1979 г.

и 1948 г., който период бихме нарекли „период на безвремие“. Наричаме го така, защото действително годините между 1944 и 1948 са наситени с множество незаконни действия, получаващи оправдание единствено от революционния терор.

Откритата агресия на тоталитарната държава продължава до разгрома на първото голямо антикомунистическо въстание в Унгария през 1956⁷. Тогава антицърковната и атеистична програма на комунистическата власт в България, в Москва и в целия Източен блок претърпява сериозни сътресения. Потушаването на Унгарската революция и поуките, които комунистите трябва да си извлекат от случилото се там, бележат края на първия и най-жесток период в отношенията църква–държава в България. Тогава започва и вторият период в отношенията църква–държава, който се отличава с преосмислянето на „партийния“ подход към отделния човек и обществото като цяло и с осмисляне на причините и последствията от Унгарската революция. Той може да се определи като сравнително по-либерален, започва от края на 1956 г. и завършва в края 1970 г. Характерно за него е едно стабилизиране на отношенията между държава и Църква, в които БПЦ вече е принудена да заеме една подчинена позиция и място. Повечето големи църковни личности вече са покойници или в достатъчно напреднала възраст, уморени и наранени от репресиите, гласът на Църквата е стихнал достатъчно, за да престане тя да бъде обект на открити репресии. Периодът приблизително съвпада с избора и служението на първия в най-новата ни история български патриарх Кирил (1953–1971).

Третият период започва условно със смъртта на патриарх Кирил и с избора на патриарх Максим за председател на БПЦ. Това са години, характеризиращи се с активното използване на административни мерки за лимитирането и маргинализирането на Българската православна църква. В най-голяма степен тази политика се реализира чрез изземването и копирането на тайнствата на Църквата от държавата. Въвеждането и налагането на т.нар. „граждански ритуали“, опитите за промяна на цялостната празнична система в

⁷ За събитията в Унгария и за отношението на комунистическите власти към унгарския народ вж. по-подробно: Gati, Ch. *Failed illusions: Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian revolt*, Stanford: Stanford University Press, 2006.

страната, както и с ограничаването на дейността на свещениците в рамките единствено на църковния храм, без те да имат право да извършват каквоато и да било „религиозна пропаганда“. Това е и периодът, в който Държавна сигурност започва активно да привлича в редиците си действащи митрополити и перспективни духовници, с цел да ги използва във вътрешния живот на Църквата и особено в нейните международни контакти⁸.

В настоящия доклад ще се спрем по-подробно на първия период в отношението на държавата към БПЦ, който, както вече казахме, условно нарекохме „период на узаконено беззаконие“ заради водещата роля на революционния терор.

И така, след преврата на 9 септември българските комунисти вече имат зад гърба си руския опит от революцията през 1917 г. и готовия репресивен модел, изработен там с цел да бъде съкрушена Църквата. Този репресивен модел, образно казано, започва с една светкавична „мъртва хватка“ над Църквата, която трябва да унищожи първо най-видните нейни чеда, а след това жизнените ѝ сили постепенно биват изсмуквани чрез непрекъснатото инжектиране на отровата на страха и подозрението в църковното тяло. Моделът е „братски“, т.е. не просто заимстван от СССР, но наблюдаван и направляван от там. Това ясно личи от първите отчети по неговото изпълнение, които, въпреки че са адресирани до Георги Димитров, са написани на руски език, което недвусмислено говори кой е основният адресант⁹.

Още в първите часове след преврата „новата власт“ започва це-

⁸ Виж по-подробно големия брой документи, събрани от приснопамятния проф. Иван Денев от Богословския факултет на Софийския университет, които ясно показват до каква степен ДС е проникнала в Църквата и с какъв огромен апарат от доносници и сътрудници разполага там: Денев, Ив. *Чеда на социализма*, София, 2010; Денев, Ив. *Оперативни действия на комунистическата власт срещу служители на БПЦ (1944-1989)*, София, 2008.

⁹ В Централния държавен архив (ЦДА) са запазени (оцелели) четири телеграми, съответно от 13 и 25 септември 1944 г. и от 1 и 9 октомври 1944 г., написани на руски език и адресирани до Г. Димитров. Телеграмите са подписани от „ЦК на КП България“ и в тях се дава кратък отчет за създадените „ударни команди“, които „стихийно“ се разправят с „най-злите“ врагове. „В первые дни революции стихийно были сведены счеты с наиболее злостными врагами, попавшими в наши руки...“ По-подробно виж: ЦДА, КМФ 40, и.н. 937430, к 12-13; к. 49; 60; 89.

ленасочена саморазправа с всеки, който не е угоден¹⁰. Саморазправата се осъществява основно по две направления. В първия случай се наблюдава лично разчистване на сметки под претекст за „народния враг“¹¹. Това е толерирано, макар и рядко официално санкционирано, от комунистическите лидери. Паралелно с него са налице и репресии, които вече са официално санкционирани от „народната власт“ срещу враговете на народа, за каквито са считани всички, чието мнение и светоглед се различават от този на „комунистите“. В тази кървава вендата са включени както довчерашните партизани и техните помагачи, така и нарочно освободени от затворите криминални елементи¹². Само за месеците септември и октомври 1944 г. броят на убитите и безследно изчезналите жертви на „народната власт“ надхвърля 30 000 души!¹³ Когато има свидетели, жертвата се води убит, когато липсват свидетели... се използва терминът „безследно изчезнал“. Всеки, който не симпатизира на новата власт и не споделя нейните идеи, се превръща във враг, реакционер и фашист. „Фашист“ се превръща в дума, която оправдава всяка репресия, насилие, дори физическо убийство. Достатъчно е да наречеш някого фашист, за да получиш морално, но най-вече юридическо оправдание за всяко действие срещу него. Това без съмнение е възприето от съветската пропаганда, която превръща фашистката идеология в контрапункт на комунистическата, източник на морална легитимност и идентичност на новия строй.

¹⁰ Първите масови убийства стават още на 9 септември 1944 г., а както се вижда от бележката по-горе, на 13 септември 1944 г. имаме вече и първия отчет за свършеното.

¹¹ Виж например: Балкански, Т. *Партизанският терор и Вартоломеевите ноци в Пазарджишкото краище*. Велико Търново, 2008. Дори „крилатата фраза“ от комунистическия период в България за „народния враг“ е директно заимствана от другарите в СССР. Виж: *Враги народа: К итогам процесса антисоветского троцкистского центра*, ред. А. Подчасовой, Москва, 1937.

¹² Според сведението на Б. Лазарова още сутринта на 9 септември 1944 г. от затворите в София са освободени 8000 криминални затворници, които започват да сеят страх и смърт по софийските улици: Лазарова, Б. *Червеният терор 1944-1949*, http://dariknews.bg/view_article.php?article_id=63793 достъп 12.11.2014; Виж също: Метев, Л. *Сатрапи и отроци на червената сган*, София, 2014.

¹³ Райчевски, С., Ф. Коларова, *България 1944-1989. Забранената истина*, София, 2013, с. 18.

В тези условия Църквата, в лицето на своите най-достойни чеда с тяхната проповед и вяра, интелект и висок морал, се превръща в основен враг на комунистическата държава. Най-яростната и целенасочена кампания на тоталитарната машина още от първите дни на Деветосептемврийския преврат е насочена именно срещу Църквата. Мнозина са склонни да правят паралели и да сравняват комунистическия период на Църквата с раннохристиянския период от епохата на гоненията. Външно приликата е голяма, но трябва да отбележим, че двете гонения са същностно различни, като изключим това, че и двете водят до появата на нови Христови изповедници, каквито обаче има във всички критични исторически периоди.

Римската империя е по същността си религиозна империя, съчетала множество култове и огромен пантеон от божества. Религията там има държавен характер, което изисква всички граждани да участват в определени религиозни ритуали и церемонии. Отказът от участие в тези ритуали и най-вече в култа към гения на императора е равносителен на държавна измяна и се наказва със смърт. Точно отказът на християните да участват в езическите религиозни култове на империята е повод срещу тях в определени периоди да се повдигат гонения от страна на официалните власти. Гоненията срещу християните не са самоцел, а трябва да ги убедят или принудят да изпълнят гражданските си законови задължения, като принесат жертва на едно или друго божество, в това число на самия император. На отказалите се дава неколkokратно възможност да го сторят, а при упорство са подлагани на мъчения и смърт. Трябва да отбележим, че цялата процедура по съденето и умъртвяването на християните, които са отказали да изпълнят определен религиозен ритуал, е била строго документирана и протоколирана, както всяко едно друго наказателно дело в империята. Рим, като империя на закона, не си е позволявал да осъди някого по клевета или по слух. Също така Рим не убива свои граждани без съд или със съд пост фактум¹⁴.

При т.нар. комунистически строй нещата са коренно противополо-

¹⁴ Clarck, G. *Christianity and Roman society*, Cambridge, 2004; Croix, G. *Ὁ χριστιανισμός καὶ ἡ Ρώμη*, Ἀθήνα, 2005; Виппер, Р. *Рим и раннее христианство*, Москва, 1954; *Ritual Dynamics and Religious Change in the Roman empire* (ed. O. Hekster, S. Schmidt-Hofner, Ch. Witschel), Leiden, 2009..

ложни. Комунизмът проповядва атеизъм, принципно богоборство, омраза и насилие. Кратко и много точно е изразил това видният комунистически идеолог и активист Луначарски: „Ние мразим християнството и християните. Даже най-добрите между тях са най-големи наши врагове. Християнството проповядва любов, а това, което ни трябва на нас, е омраза. Трябва да се научим да мразим, само така ще победим света. Свършихме със земните царе, сега остава да се занимаем с небесните“¹⁵.

Комунизмът вижда в самата вяра в Бога свой основен опонент и враг, напълно несъвместим с мирогледа и идеологията, която той изповядва и налага. Този сблъсък между войнстващия атеизъм и Христовата църква ще роди новите изповедници на вярата и техният мъченически подвиг ще се превърне в най-яркото свидетелство за Христос, а тяхната смърт – в сигурен знак за безсилието на всеки човешки заговор срещу живия Бог и тези, които Го обичат. Именно силата на вярата, която дава спокойствието и безстрашието на християните да посрещат всички изобретения на мъчителите, е тази, която едновременно плаши и довежда до ярост палачите. Интуитивно мъчителите разбират, че такава болка, такъв огромен физически товар не може да бъде понесен от човека сам по себе си и че в моментите на невъобразимо насилие над човешката природа и плът, Сам Бог подкрепя вярващите. Точно това чувство, това съзнание ожесточава още повече мъчителите, защото в такива моменти на ожесточение Бог напълно изоставя човека и го предава на неговото собствено падение, което, както се вижда от многобройните случаи на насилие в човешката история, може да бъде безкрайно. Това често подсъзнателно усещане за превъзходството на Бога и на всички, които Му се уповават, и чисто човешкото, егоцентрично желание със сила да преодолееш безсилието си, отприщват сатанинска ярост и омраза срещу човека. Както казахме, още в първите часове след Деветосептемврийския преврат започват арести и убийства на видни политици, офицери, общественици и разбира се, служители на Църквата. В първите дни са арестувани и десетки монаси, свещеници, епископи

¹⁵ Николов, Н. *Светът под микроскоп*, София, 1997, с. 113; Вж. също: Пастир Христо Куличев: *ДС накара с глад и побоища духовниците да признаят, че са шпиони*: <http://www.168chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1759719>, достъп: 14.11.2014.

и митрополити. Техният арест е напълно незаконен и противоречи както на действащата конституция, така и на Екзархийския устав, т.е. в разрез е както с държавния, така и с църковния закон.

Това овластено беззаконие предизвиква възмущението и реакцията на БПЦ. Изпратено е специално писмо, с изходящ номер № 1601 от Софийската света митрополия до министъра на Вътрешните работи¹⁶. В писмото с дата 16 септември 1944 г. пише следното:

„Господин министре,

Св. Софийска митрополия има сведения, че органите на ОФ в някои села са арестували и задържали енорийски свещеници от благодарованата ни епархия, които са били обвинени за противодържавна и фашистка дейност.

Смятаме за нужно да Ви припомним г-не министре, повеленията на Екзархийския устав, чл.чл.161, 162 и 163, според които духовните лица могат да бъдат задържани само от епархийска духовна власт и съдени с разрешение от Епархийския архиерей, обаче, те биват задържани на място също посочено от Епархийския архиерей и са на разположение на властите при поискване за следствие.

Съобщаваме Ви горното за да бъдат избегнати евентуални грешки и нежелани инциденти.

Ваш молитствувател

Софийски митрополит

Стефан“

Естествено, писмото е подминато без никакъв официален отговор, но определено са взети мерки митрополит Стефан да бъде сплашен. За това свидетелства фактът, че само няколко дни по-късно, на 20 септември 1944 г., той освобождава от длъжност своя протосингел, архимандрит Иринеи, който същия ден на излизане от Софийската митрополия е арестуван от комунистите, измъчван е жестоко, за да бъде малко по-късно зверски убит. Според официалната версия той се води „безследно изчезнал“ (ликвидиран)¹⁷, а лобното място и

¹⁶ АМВР, ф.1, о. 1, а.е. 47, л.1.

¹⁷ Точно така е записано в секретния документ от 1953 г., който е изготвен от кап. Панайотов от II отдел на ДС до неговия началник, подполк. Костов. Впоследствие думата „ликвидиран“ е зачеркната и е пояснено с червен цвят: „това не се доказва“.

гробът му остават и до ден-дневен неизвестни¹⁸. Това е начинът, по който партията комуникира и изпраща своите послания на ръководството на БПЦ, и „нагледно указание“ в какво русло ще вървят оттук нататък отношенията църква-държава.

Виждаме, че периодът 1944–1948 г. е време, в което старите закони и конституция не са отменени, но де факто и не действат, а приемането на новите се отлага, за да бъде дадено достатъчно време на безвремието, което е най-подходящо за „делата на мрака“ (Рим. 13:12). През тези смутни години България става свидетел на едно своеобразно узаконено беззаконие, което впоследствие може и да е преодоляно, но неговата негативна енергия, избликлала от най-тъмните страни на човешката природа, оставя трайни следи върху българското общество.

С приемането на Димитровската конституция и Закона за вероизповеданията гоненията срещу БПЦ не спират, но променят характера си. Убийствата намаляват, но това е за сметка на увеличаването на другите видове репресии, които достигат своя своеобразен апогей в годините от 1948 до 1953¹⁹. Смъртта на Сталин през 1953 г. като че ли става преломен момент и репресиите, макар и постепенно, губят интензитет.

¹⁸ Виж по-подробно: Чернева, Д. „Архимандрит Иринаей – Смисълът на страданието“, *Християнство и култура* 77, 2012, с.19. Виж също Илчевски, С. „Архимандрит д-р. Иринаей Попконстантинов, протосингел на Софийската митрополия“. *Църковен вестник* 23, 2002.

¹⁹ Тук е мястото да отбележим, че няма такава методика, която да може да изчисли точния брой на убитите и пострадалите от комунистическата власт. Колкото и да попълваме списъка с конкретни имена, техният брой винаги ще е условен. На този етап според статистиката, която съм в състояние да изготвя въз основа на различни източници и документи за имената на загинали клирици и църковници в периода 1944-1989 г., можем да говорим за най-малко 200 убити, като техният брой може да нарасне, и за поне още толкова, минали през лагерите и затворите. Тук трябва също така ясно да заявим, че няма клирик на БПЦ от този период, който по един или друг начин да не е бил засегнат от репресиите на комунистите. По въпроса за жертвите свещенослужители на Църквата виж например: Карагеоргиев, Йордан. *Благослови неприятелите ни, Господи*, Стара Загора, 2008; Чурешки, Ст. „Репресирани православни духовници през Комунистическия режим. Към модерната българска агиология“. *Християнство и култура* 2 (21), 2007, с.13–19.

В заключение можем да обобщим, че ранният период в отношенията между Православната църква в България и комунистическата държава след Деветосептемврийския преврат се отличава с открити прояви на насилие, незаконни и „узаконени“ от Народния съд убийства. Той не би могъл да продължи дълго според държавническото прозрение на Ленин, който през 1922 г. пише в писмо до Молотов: „Един умен писател по държавните въпроси справедливо отбеляза, че ако за осъществяването на определена политическа цел е необходимо да се приложат редица жестокости, то те трябва да се осъществят по най-енергичния начин и в най-кратък срок, защото народните маси не могат да понесат дългото прилагане на жестокости. Това съображение се подкрепя и от факта, че поради международното положение на Русия... може да се окаже, че жестоките мерки против реакционното духовенство са политически неразумни, и даже твърде опасни“²⁰. Българските комунисти също са принудени да променят курса на открито насилие и насочват антицърковната енергия на комунистическата идеология към други канали. От това обаче нейната разрушителна сила не намалява, а напротив, става по-целенасочена, подмолна и затова още по-разрушителна.

²⁰ ЦПА, ф. 2, о.1, а.е. 22947.

